

Hajnáczky Tamás Attila

Cigány/roma identitások, hangok és ágencia a 19. század végétől a II. világháborúig

Napjainkban, a magyarországi történettudományi kutatások számára a 19. század végétől a II. világháború kitöréséig terjedő időszakban hallható „roma hangok” megszólaltatása számos módszertani nehézségbe ütközik. A változatos interjútechnikák által már nem nyerhetünk ismereteket az adott korszakot megélt cigányoktól/romáktól, így csak a történeti forrásokra hagyatkozhatunk. A „roma hangok” megszólaltatása nem csak a történészek szándékán múlik, hanem történeti források meglétén vagy hiányán. Az eddig ismert forrásokat tekintve a bürokratikus jellegűek összehasonlíthatatlan túlsúlyban vannak a cigányoktól származókhoz képest. Felszínesen nézve, egy papíralapú, szorgosan dokumentáló országos kiterjedésű intézményrendszer irattermékei állnak szemben egy többnyire írástudatlan kisebbségtől fennmaradt forrásokkal. Az imént említett jelenség mélyén társadalmi, gazdasági és strukturális okok húzódtak. Ebből kifolyólag döntően a korabeli cigánypolitika irattermékei; a rendészeti és közegészségügyi intézkedések váltak meghatározóvá a tudományos publikációkban.

A II. világháború alatti üldöztetés és a népirtás éveiből,¹ majd a szocialista korszakból viszonylag sok cigányoktól származó forrás, interjú, visszaemlékezés maradt fenn, melyekre napjaink történészei hivatkozhatnak és megszólaltathatják a „roma hangokat”. Ennek hátterében részben a roma mozgalom átalakulása és kiterjedése,² valamint a szociológia magyarországi intézményesülése állt, amelynek több ikonikus képviselője a cigányság vizsgálatával foglalkozott.³ Továbbá a magyarországi cigányság körében az írni-olvasni tudók aránya és a cigány értelmiségiek száma folyamatosan növekedett a 20. század folyamán.⁴ Ha a kutatók be szeretnék tekinteni a hajdani, nem cigányok által kezdeményezett „cigányösszeírások” és a – résztvevő megfigyelésre hagyatkozó – néprajzi, nyelvészeti vizsgálatok eredményei mögé, annak vizsgálata is jelentős kihívás elé állítja őket, hogy a fentebb említett időszakban mi jellemezte a cigányok/romák identitását.⁵ Magyarország – a *Roma Interbellum* projektet megelőzően – alig-alig kerültek

¹ Bársony–Daróczy 2008; Bernáth 2000; Harmat (szerk.) 2015.

² Binder 2008; Daróczy 2023; Fosztó 2002; Hajnáczky (szerk.) 2020, 2021a; Kóczé–Neményi–Szalai 2019.

³ Dupcsik 2009; Huszár 2015.

⁴ Kemény–Janky–Lengyel 2004: 77–95.

⁵ Bódi 1999; Váradi 2009; Wlislóczki 2009.

felszínre cigányoktól származó, vagy az ő nézőpontjukat közvetítő történeti források ebből az időszakból. Ennek ellenére a fellelt hivatalos és személyes források típus szerint viszonylag széles skálán mozognak.⁶

Mindenekelőtt kiemelendők az ego-dokumentumokon belül a magánlevelezések, amiket a cigányság nyelvvel és kultúrájával foglalkozó kutatókkal folytattak a cigány származású levélírók. A magánlevelezések a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893-as cigányösszeírását vezető Hermann Antal néprajzkutatóhoz kötődtek,⁷ valamint a cigányság nyelvvel és kultúrájával behatóbban foglalkozó Habsburg-Lotaringiai Károly József főherceghez.⁸ Az ego-dokumentumok másik típusát a naplók alkotják, amelyekből egy került feltárára: Munczy Béla cigányzenész I. világháborús frontnaplója.⁹ A hivatalos levelek esetében döntően néhány kérelemlevél került közlésre, melyeket cigány egyének, -közösségek írtak vagy mondtak tollba a hivataloknak címezve.¹⁰ Cigányoktól származó nyílt levelek is fennmaradtak az utókor számára a korabeli sajtó hasábjain.¹¹ Végezetül megemlítendőek a korabeli sajtóban közölt interjúk, amiket cigányokkal készítettek az újságírók.¹² Az imént említett forrástípusokban a cigány identitás többnyire csak közvetve jelent meg, mozaikszerű ismeretekkel járulva hozzá az identitás kérdéséhez, ugyanis nem annak bemutatására, kifejezésére törekedtek. Klasszikus értelemben nem minősülnek történeti forrásnak, de a történettudomány tárgyát képezhetik a nyelvtudományi munkák is.¹³ A vizsgált korszakból több, cigányoktól származó filológiai munka maradt fenn, melyek létükön keresztül engednek következtetni a cigány/roma identitásra, ugyanis a csekély számú iskolázott cigányok körében megszólalt annak az igénye, hogy nyelvüket megörökítsék, írásbeliségüket megalkossák.¹⁴

A ROMA INTERBELLUM PROJEKT

Az Elena Marushiakova által vezetett *Roma Interbellum – Roma Civic Emancipation Between the Two World Wars*¹⁵ című nemzetközi kutatási projekt több mint tíz országban törekedett a 19. század vége és a II. világháború kitörése közötti „roma hangok” megszólaltatására. A résztvevők elrugaszkodtak a cigánypolitikák irattermékeire hagyatkozó történelmi képtől, egyúttal új kutatási irányokra és

⁶ Borsodi 2006: 169–186; Kövér 2014: 99–123.

⁷ Hála 2017.

⁸ Soós (szerk.) 2000; Hajnóczky 2024.

⁹ D. Szakács 2009, (szerk.) 2020.

¹⁰ Bana 1993, 1998; Nagy (szerk.) 2011; Kereskényiné Cseh (szerk.) 2008; Hajnóczky 2024.

¹¹ Scholtz 2018.

¹² Sárosi (szerk.) 2012; Landauer (szerk.) 2016.

¹³ Kristó 2006.

¹⁴ Zahova 2021; Bari (szerk.) 2013.

¹⁵ Lásd bővebben: <https://arts.st-andrews.ac.uk/romainterbellum/> – utolsó letöltés: 2024. november 2.

forráscsoportokra hívták fel a figyelmet. Emblematikusan, *Roma Voices in History* címmel jelent meg a nemzetközi projekt – több mint ezeregyszáz oldalas, közel harminc kutató közreműködésével összeállított – forráskiadványa, amely a cigány polgári emancipáció legfontosabb történelmi forrásait tartalmazza.¹⁶ A *Social Inclusion* című folyóiratban napvilágot látott egy tematikus szám, mely a cigány önszerveződést vizsgálta.¹⁷ A cigány irodalomról és lapokról a *Roma Writings* című kollektív monográfia került kiadásra.¹⁸ Továbbá megjelent a cigány mozgalmi törekvések ikonikus személyiségeit felsorakoztató *Roma Portraits in History* tanulmánykötet.¹⁹ A nemzetközi projekt által a cigányság nem a rendészeti és közegészségügyi intézkedések tehetetlenül sodródó elszenvedőjeként, hanem a cselekvő, az önszerveződésre képes, az ügyeiért kiálló és tenni akaró cigányságként lett megjelenítve.²⁰ Azonban a projekt által nem csak az ágencia vizsgálata vált lehetővé,²¹ hanem a cigányság/romák identitásának a kutatása is a tőlük származó, vagy az ő meglátásait, álláspontjukat, vízióikat tükröző forrásokon keresztül.

A magyarországi kutatások a cigányzenészek által alapított egyesületek és lapok működését vizsgálták.²² A „roma hangok” feltárása során a fókusz azért a cigánymuzikusokra helyeződött, mert a fennmaradt források döntően hozzájuk kötődtek, mivel a cigányság különböző csoportjai – az oláh cigányok, a beások és a magyar cigányok – közül ők jutottak „szóhoz”, ők vehettek részt a velük kapcsolatos diskurzusban. A beások vagy az oláh cigányok – néhány kivételtől eltekintve – nem kerültek ebbe a pozícióba Magyarországon, a cigányságról szóló diskurzusból szinte teljesen kimaradtak. Ennek háttérében az állt, hogy a magyar cigányok elitjét a cigányzenészek képezték, akik nagymérvű nyelvi asszimiláción estek át, valamint esetükben a kettős identitásnak a létét is számos korabeli forrás, felmérés alátámasztja. A cigány csoportok közül ők voltak a legiskolázottabbak, valamint az anyagi helyzetük is a legkedvezőbbnek számított a cigányságon belül, annak ellenére, hogy sokuk egyáltalán nem számított tehetősnek a társadalomban.²³ A cigányzenészek több évszázados hagyománnyal rendelkeztek az országban és rendszeresen az állami identitáspolitika vagy a magyar nemzeti törekvések részeseivé váltak. Ennek részben az állt a háttérében, hogy a cigányzenészek nem roma népzénet, hanem magyar népies műzénét, úgynevezett magyar nótát játszottak.²⁴ A magyar kultúra szerves részét képezte a cigányzene; megjelent a magyar szépirodalomban,²⁵ az élclapokban,²⁶

¹⁶ Marushiakova–Popov (eds) 2021.

¹⁷ Marushiakova–Popov 2020b.

¹⁸ Roman et al. 2021.

¹⁹ Marushiakova–Popov 2022.

²⁰ Marushiakova–Popov (eds) 2021: XVIII–XIX.

²¹ Szijártó 2021: 227–229.

²² Hajnáczy (szerk.) 2019, 2020, 2020a, 2021a, 2022.

²³ Hajnáczy 2023.

²⁴ Sárosi 1971.

²⁵ D. Magyarai 2023.

²⁶ Dupcsik 2023.

az operettszínpadon,²⁷ valamint neves cigányprímások életét és művészetét is rendszeresen figyelemmel kísérte a nem cigány lakosság a napilapok hasábjain, vagy a vendéglátóhelyek asztalainál.²⁸ Továbbá az Osztrák–Magyar Monarchiában és annak felbomlása után Magyarországon neves cigányprímások – foglalkozásukból fakadóan – közvetlen kapcsolattal ápolták a nem cigány elittel; a nemességgel, vezető hivatalnokokkal, államférfiakkal, a gazdasági és kulturális élet meghatározó szereplőivel. Egy-egy cigányprímás egészen magasra tört e tekintetben, némelyikük a Habsburg uralkodóház tagjaival, vagy Horthy Miklóssal, Magyarország kormányzójával került szorosabb kapcsolatba.²⁹

Összefoglalva tehát a magyarországi cigányságnak egy szűk csoportja, az elitje, jelen esetben a cigányzenészek kerültek abba a helyzetbe,³⁰ hogy részt vegyenek a róluk szóló diskurzusban és alakítsák azt, miáltal jelentős számú forrás maradt az utókorra. A cigányzenészeknek nemcsak a gazdasági és társadalmi helyzetük tette lehetővé, hogy „szóhoz jussanak”, hanem a hatalom részéről is volt erre fogadókészség, mivel annak célrendszerébe beilleszkedtek a cigánymuzikusok törekvései. Hangsúlyozandó, hogy ez az elit a hatalom, a nem cigány társadalom kontextusában számított a cigányság elitjének. A beások és oláh cigányok szempontjából feltételezhetően nem minősültek a cigányok/romák elitjének, az utóbbiak nem is tartották őket igazi romának (*chacho Rom*), mert „szolgalelkű tagjai lettek a fehér ember társadalmának”.³¹ A feltárt forrásokban a cigánymuzikusok egyszer sem szálltak síkra a beások vagy az oláh cigányok érdekében, sőt még a nem zenész, cigánytelepen élő magyar cigányokért sem. Holott számos kelet-európai országban a cigányság elitje rendre foglalkozott például a vándor cigányok helyzetével és letelepítésével.³² Ebből kifolyólag a történeti forrásokból kirajzolódó cigány/roma identitás csak a cigányzenészekre érvényes, az állami identitáspolitikában való részvételük esetén pedig egy részüknél számolni kell a mimikri jelenségével.³³

CIGÁNY NYELVEK ÉS IDENTITÁSOK AZ 1893-AS „CZIGÁNYÖSSZEÍRÁS” TÜKRÉBEN

Magyarországon már a 18. században, Mária Terézia és II. József utasítására készültek összeírások, amelyek a cigány népességet vették számba.³⁴ A 19. század közepétől rendszeressé váló népszámlálások során a cigányságról is gyűjtöttek adatokat, azonban ezek eltérő módszertannal mérték, hogy „Ki a cigány?”, ami napjainkig jelentős vitákat vált ki nemcsak a szociológiában, hanem számos más

²⁷ Lengyel 2021, 2023.

²⁸ Riskó 2023; Sárosi 2004, (szerk.) 2012.

²⁹ Hajnáczy 2022a.

³⁰ Marushiakova–Popov (eds) 2021: XXVI.

³¹ Erdős 1989: 49.

³² Marushiakova–Popov 2020a.

³³ Williams 2000.

³⁴ Dominkovits 2005; Hudi 1998; Zsupos 1996.

diszciplínában is.³⁵ A censusok során hol a nyelvet tekintették mérvadónak, hol az önbevallásra hagyatkoztak a nemzetiségi hovatartozás megállapítása során. Mindkét módszertani megközelítés torzított kisebb vagy nagyobb mértékben, a cigányság lélekszámát rendre kevesebbre becsülték a népszámlások készítői.³⁶ A 19. század végétől a II. világháború kitöréséig terjedő időszakban egyedülálló felmérésnek bizonyult – a belügyminiszter utasítására végrehajtott –, a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (KSH) 1893-as „cigányösszeírása”, amely az adott korszakban a legreálisabb adatokat szolgáltatotta a magyarországi cigányság létszámáról és nyelvi csoportjairól. A KSH a kérdőívek kitöltését a helyi hivatalnokokra és számláló ügynökökre bízta. Ők a cigányság meghatározása során az anyanyelv és az önbevallás helyett a nem cigány környezet besorolására hagyatkoztak:

„A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik túlságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendszeren igen biztosan evidentiában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismérve az antropológiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adatiban, mint a cigányság egyedüli kritériuma szerepel.”³⁷

1. táblázat

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893-as „cigányösszeírásának” főbb nyelvi adatai

<i>Anyanyelv</i>	<i>A cigány népesség anyanyelv szerinti megoszlása</i>		<i>Közülük tudott magyarul</i>	<i>Közülük tudott cigányul</i>
	<i>Száma</i>	<i>%</i>	<i>%</i>	<i>%</i>
<i>Magyar</i>	104 750	38,10	100,00	27,92
<i>Czigány*</i>	82 405	29,97	25,17	100,00
<i>Német</i>	2396	0,87	17,24	45,56
<i>Tót**</i>	9857	3,59	6,82	69,28
<i>Oláh***</i>	67 046	24,39	9,54	15,8
<i>Rutén****</i>	2008	0,73	16,63	44,92
<i>Horvát</i>	306	0,11	19,61	35,95
<i>Szerb</i>	5861	2,13	7,64	18,43
<i>Egyéb</i>	311	0,11	10,61	69,13

Forrás: Czigányösszeírás... 1895: 34–35.

Megjegyzés: * romani, ** szlovák, *** román, **** ruszin

A számlálólapon nem szerepelt arra vonatkozó kérdés, hogy a megkérdezett cigány származású-e. Viszont az anyanyelvre és a további beszélt nyelvekre rákérdeztek, s e téren a következő eligazítást adták a számlálólapon kitöltéséhez:

³⁵ Marushiakova–Popov 2016.

³⁶ Cserti Csapó 2015; Váradi 2009.

³⁷ Czigányösszeírás... 1895: 11.

„Anyanyelv gyanánt nem kell szükségképpen cigányt bejegyezni, ha valamely cigány magyarnak, tótnak, németnek, stb. vallja magát, akkor, magyar, tót, vagy német anyanyelvűnek kell beírni. Tekintetbe kell azonban venni hogy a vándorcigányokat köznyelven oláh-cigányoknak is nevezik, a miből azonban nem következik, hogy anyanyelvük oláh volna: ezeknek többnyire cigány az anyanyelvük, de lehet más hazai nyelv is.”³⁸

A fentebb ismertetett módszertan miatt a felmérés betekintést engedett – néhány településtől eltekintve – a teljes cigány népesség helyzetébe, valamint a nyelvi adatokon keresztül a különböző cigány csoportok számába és arányába, vagy akár a nyelvi asszimiláció mértékébe is. A többnyelvűség mérése által pedig közvetve a kettős identitás létére, mértékére is következtethetünk, valamint a nem cigány környezet nemzetiségi hovatartozására. (1. táblázat)

A felmérés szerint az országban 274 940 cigány lakos élt, akiknek kilencven százalékát „állandóan letelepedettnek”, hét százalékát „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodónak” és három százalékát „vándorcigánynak” minősítették. A magyarországi cigányság több mint 38 százaléka magyar anyanyelvű volt, akiknek majdnem 28 százaléka beszélt romani nyelven is. A romani anyanyelvűek aránya majdnem elérte a 30 százalékot, s ezek egynegyede magyarul is tudott. A „román” anyanyelvű cigányok aránya 25 százalék körül mozgott, kevesebb mint 10 százalékuk beszélt magyarul, és közel 16 százalékuk romani nyelven. Vagyis nyelvi szempontból a „román” anyanyelvűek számítottak a leghomogénebb csoportnak. Az adatokból megállapítható, hogy Magyarországon nagymértékű nyelvi asszimiláció zajlott le az évszázadok során, valamint már a romani és a „román” anyanyelvű cigány népesség kis része is beszélt magyarul. Feltételezhető, hogy ebben az időszakban a magyar anyanyelvűek egy részének kialakulhatott a cigány–magyar kettős identitása, ahogy a román anyanyelvűek egy részének az esetében a cigány–román kettős identitás. A nyelvi adatok egyértelműen rámutatnak arra, hogy a magyarországi cigányság nem elszigetelten élt a nem cigány lakosságtól. A cigány közösségek a társadalom részét képezték, és számos szálon kötődtek hozzá. Történetiségében nézve a cigányság/romák identitása nem volt statikus, hanem az évszázadok során változott.³⁹

A nyelvi adatokból az is kirajzolódott, hogy a cigányság mely csoportjai éltek nagyobb számban a Kárpát-medencében, ami közvetve az identitásra is enged következtetni. Hangsúlyozandó, hogy a táblázatból kirajzolódó nyelvi csoportokat nem lehet egy az egyben megfeleltetni a cigányság/romák különböző csoportjaival, egyrészt a felmérés módszertani és mintavételi pontatlanságai miatt, hiszen ahogy az a fenti idézetben is látszik, az anyanyelvet és az identitást olykor felcserélték. Másrészt az identitás a nyelvvesztés esetén is megmaradhatott, illetve

³⁸ Czigányösszeírás... 1895: 6.

³⁹ Marushiakova–Popov 2013; Wolf 1995: 15–37.

a felmérés során rögzített anyanyelvről nem minden esetben lehet egyértelműen következtetni egy adott csoportra.

A romani nyelvű oláh cigányok, akik a cigány anyanyelvű kategóriába sorolódtak, a 18. századtól kezdtek betelepülni a Magyar Királyság területére.⁴⁰ Jelentősebb hullámokban a 19. század közepétől érkeztek, miután román nyelvterületeken haladtak át.⁴¹ A magyarországi oláh cigányok döntően a romani vlah dialektuscsoportján belül az északi centrális vlah alcsoportjába tartozó lovári dialektust beszélték.⁴² Számos törzsre (pl. lovári, kherari, colari cerhári) és azon belül nemzetségekre (pl. Stojka, Rafael, Ruva, Neneka) tagozódtak. Az oláh cigányok törzsenként sokszor adott foglalkozásra szakosodtak (pl. szőnyegkereskedő, üstfoltzó), és hierarchikus viszonyban álltak egymással.⁴³

A román anyanyelvű cigányok alatt nagyrészt beásokat érthetünk, akik Moldvából és Havasalföldről vándoroltak szét Európa számos országába, s már a 18. századtól kezdődően megjelentek Erdélyben, valamint a mai Magyarország területén.⁴⁴ A 19. század közepétől pedig, a középkorig visszanyúló moldvai és havasalföldi cigány rabszolgaság felszámolásával, erőteljesebbé vált a bevándorlásuk.⁴⁵ A beások annak a nyelvújítás előtti román nyelvnek a dialektusait beszélték, amelyek több nyelvjárása alakult ki napjaink Magyarországnak területén: árgyelán, ticsán, muncsán.⁴⁶ Ugyanakkor Magyarországon éltek nem beás eredetű, de román anyanyelvű, feltételezhetően nyelvileg asszimilálódott oláh cigányok is.⁴⁷

A magyar vagy más néven muzsikus cigányok – akiket az oláh cigányok romungrónak (rom: cigány, ungro: magyar) neveztek –, ősei már a 15. században bevándoroltak Magyarországra.⁴⁸ Nyelvi szempontból az 1893-as felmérés során két anyanyelvi csoportba is sorolódhattak; ugyan nagyobb részük magyar nyelven beszélt, de egy kisebb részüknek a kárpáti cigány volt az anyanyelve. A kárpáti cigány nyelv – amit romungrónak is neveznek – a romani centrális dialektuscsoportján belül a délkeleti centrális alcsoportba tartozott.⁴⁹ Kiemelendő, hogy a magyar cigányoknak csak egy töredéke űzte a zenész foglalkozást, annak ellenére, hogy muzsikus cigánynak is nevezték őket. Nagy részük vályogvetőként, kovácsként, napszámosként dolgozott, a társadalom hagyományosan a szegkovács szakmát a kárpáti cigány nyelven beszélő közösségeknek tulajdonította.⁵⁰ Ugyanakkor egyáltalán nem számított ritkaságnak a községekben, hogy

⁴⁰ Nagy 2019: 108–113.

⁴¹ Achím 2001: 147–156; Matras 2003.

⁴² Szalai 2007.

⁴³ Erdős 1989.

⁴⁴ Rotaru–Gaunt 2023; Nagy 2019.

⁴⁵ Duminica 2021; Marushiakova–Popov 2021.

⁴⁶ Orsós 2015.

⁴⁷ Erdős 1989.

⁴⁸ Nagy 1998.

⁴⁹ Szalai 2007.

⁵⁰ Erdős 1989.

a cigányzenészek vályogvetőként, napszámosként, olykor a falu kovácsaként is dolgoztak.⁵¹

A magyarországi cigányság különböző csoportjai ebben az időszakban me-reven elhatárolódtak egymástól. Az endogámia volt jellemző rájuk, egyúttal lakhatási szempontból is elkülönültek egymástól, a magyar cigányok és az oláh cigányok akár egy aprófalú esetében is külön cigánytelepet hoztak létre.⁵² Ugyan-akkor az úgynevezett vegyes telepekről, ahol nem cigányok és cigányok – több-nyire romungrók – éltek együtt, számos történeti feljegyzés, leírás került ez idáig felszínre, és ezek időnként a magyarok „elcigányosodásáról” is beszámoltak. A te-hetősebb városi, fővárosi cigányzenészek pedig a nem cigány polgárság között elszórtan éltek, és nem számítottak ritkaságnak a vegyes házasságok sem, illetve cigány értelmiségiek is beolvadtak a magyarok közé.⁵³ Mindebből arra lehet kö-vetkeztetni, hogy az átjárhatóság a magyar cigányok és a nem cigányok között nagyobb volt, mint a romungrók és a beás vagy oláh cigányok között.

ELMAGYAROSODIK VAGY ELROMÁNOSODIK A CIGÁNYSÁG?

A Magyar Királyságban a cigányság egy része nemcsak a magyar lakossághoz in-tegrálódott és nyelviileg asszimilálódott, esetleg beolvadt, hanem a román lakos-sághoz is. Ez többnyire azon múlt, hogy a cigányok románok vagy magyarok lakta települések peremén laktak-e, s az elrománosodás jelensége leginkább Er-délyre volt jellemző, ahol nagyszámú román nemzetiség élt. Ehhez hasonló folya-matok más magyarországi nemzetiségek esetében is előfordultak, azonban azok távolról sem számítottak ekkora léptékűnek.⁵⁴

Az 1893-as „czigányösszeírás” során is felszínre bukkott, hogy számos város, köztük a főváros vezetése a cigányzenészeket már nem sorolta életvitel alapján a cigányok közé, „polgárnak” minősítette őket, ezért esetükben a számláló lapo-kat sem töltette ki:

„[M]ind e városokban nagyobb számú, kétségtelenül cigány eredetű, általán ilyen-nek ismert és legnagyobb részt magát ilyennek való s cigányul tudó polgár van, többnyire zenészek, részben nevezetes cigánybandák tagjai, kik nemcsak helyben, hanem külföldön is emelték a cigányzene hírért. [... A] miniszteri felmentésből latba esett t. i., hogy a »a főváros területén tartózkodó cigányok állandóan meg vannak telepedve, rendes lakással, családi élettel és polgári foglalkozással bírnak, szóval összes vonatkozásaikban a többi lakosokkal ugyanazon elbánás és nyilvántartás alá esnek, sőt azoknak egy része annyira pogárosult, hogy cigány számba nem vehetők.«⁵⁵

⁵¹ Sárosi 1971: 209–237.

⁵² Cserti Csapó 2011: 36–41.

⁵³ Sárosi 1971: 197–208; Nagy 2020; Hajnóczky 2017.

⁵⁴ Nagy 2023; Czigányösszeírás... 1985: 32–41.

⁵⁵ Czigányösszeírás... 1985: 9.

Maga a felmérés zárótanulmánya is messze a cigányzenészekről vélekedett a legkedvezőbbben, akikről összefoglalóan a következőket jegyezte meg: „A zenészek a hazai cigányoknak a legelőkelőbb, legintelligensebb és nemzeti szempontból is legjelentékenyebb osztályát alkotják.”⁵⁶ Az úgynevezett nemzeti szempont nem csak a cigányzenészekkel kapcsolatban merült fel, azt más csoportokkal összefüggésben is hosszú oldalakon keresztül elemezték a „cigányösszeírás” készítői. Foglalkoztak például az erdélyi, román anyanyelvű cigányokkal, akik nagy részt a román települések peremén laktak. Az adott korszakban a magyarság és az ország sorskérdésének tartották a nemzetiségi arányokat, mivel Magyarországon a magyarság aránya alig haladta meg az 50 százalékot, a legnagyobb nemzetiségnek a román számított, több, mint 15 százalékkal. Az államvezetés félelme, ami a felmérés zárótanulmányában is visszaköszönt, néhány évtizeddel később beigazolódtott. A Nagy Háborút lezáró Párizs környéki békeszerződések részeként a trianoni békediktátum elcsatolta az ország kétharmadát.⁵⁷ A kutatók a „román” anyanyelvű cigányokkal kapcsolatban attól tartottak, hogy anyanyelvük miatt a román nemzetiségi törekvések mellé szegődnek, vagy az ő létszámukat gyarapítják a magyarság ellenében. A magyarság erősítése – másfelől nézve a nyelvi asszimiláció – szempontjából a cigányokat is egy magyar-román tengely mentén határozták meg, ahol negatív végpontként a románokat jelölték meg: magyar – magyar anyanyelvű cigányzenész – magyar anyanyelvű cigány – romani anyanyelvű cigány – „román” anyanyelvű cigány – román. Kiemelendő, hogy az 1893-as „cigányösszeírás” készítői a románokról hasonlóan lesújtó módon nyilatkoztak, mint a cigányokról; a felmérés záró tanulmányában már-már „orientalizmusba” hajló⁵⁸ leírásokat lehetett olvasni:

„Összes hazai népeink közül az oláhok állanak legközelebb a cigányokhoz, némely jellemző faji sajátosságra nézve. Az oláh is beszivárgott nomád nép; kevés és nem régi keletű sedentarius hajlammal; nincs nagy kedve a földműveléshez és inkább álatokkal szeret bánni; a külső körülmények, az életmód és foglalkozás némely érintkező pontra talál a temperamentumra nézve különben elég eltérős két nép között. Az oláh is fatalismusában megnyugvó, szűkölködni tudó, kevéssel beérő, igénytelen, nem gondol a jövőre s csak annyi aktivitást fejt ki, amennyire a legprimitívebb élet mindennapi szükségleteinek kielégítésére okvetlenül szüksége van. [...] A cigányság legnagyobb tömegekben az oláhok lakta vidékeken tartózkodik. Itt az oláh a társadalomnak, a polgárosultságnak, a gazdasági életnek úgyszólván szélső peremén áll, de még mindig periferiáján belül; a cigányság azonban részben már azon kívül. Így tehát első sorban a hozzá közelebb álló, tőle nem idegenkedő oláh elemmel érintkezik, hozzá simul és tapad s végre beléolvad. [...] A magyar nemzetre pedig

⁵⁶ Czigányösszeírás... 1985: 59.

⁵⁷ Romsics 2005: 145–147; Gyáni–Kövér 2006: 146.

⁵⁸ Said 2000.

nyilvánvaló veszteség, ha a cigányok tízezreivel épen az a hazai népelem tömege gyarapodik, mely leginkább idegenkedni látszik e nemzet közösségétől.”⁵⁹

Az 1893-as felmérés készítőinek félelme nem volt teljesen alaptalan a tekintetben, hogy a „román” anyanyelvű cigányok a román nemzeti törekvések mögé állnak. 1918-ban a román hadsereg megszállta Erdélyt, és a gyulafehérvári országgyűlésen Romániához csatolását is kikiáltották. 1919-ben a dicsőszentmártoni erdélyi cigány gyűlés résztvevői üdvözölték Erdély elcsatolását és hűséget esküdtek Romániának. A két világháború közötti időszakban tovább folytatódott az immáron Nagy-Románia cigányságának elrománosodása, helyenként beolvadása.⁶⁰ Az 1930-as évek végén a Romániai Romák Általános Szövetségének lapjában, a *Glusul Romilorban* (Romák Hangja) az egyik szerző a magyar anyanyelvű erdélyi cigányok elrománosodása mellett érvelt.⁶¹

ROMUNGRÓK, BEÁSOK ÉS OLÁH CIGÁNYOK VAGY CIGÁNY NEMZET?

Az 1893-as „cigányösszeírás”, valamint az ismertetett integrációs és asszimilációs folyamatok a különböző cigány csoportok egymástól való elkülönülésére és a nem cigány lakosságba történő nyelvi vagy etnikai beolvadására hoztak példákat. Ezekből az adatokból, leírásokból a nyelvi csoportokat áthidaló cigány/roma nemzet gondolata, identitása ugyan nem rajzolódott ki, azonban a magánlevelezésekből kiolvasható „roma hangok” szerint az már létezett ebben az időszakban is.

A cigányoktól származó levelek nagyrészt kárpáti cigány, míg kisebb részük balkáni vagy oláh cigány dialektusban íródtak. József főherceg ezekre a levelekre kárpáti cigány nyelvjárásban válaszolt, mivel ezt ismerte és használta behatóbban. Ezek a levelek közvetve több szempontból is fontos információval szolgálnak; egyrészt a főherceg döntően magyar cigány (romungró) cigányzenészekkel levelezett. Másrészt a cigányzenészek körében még nem zajlott le teljesen a nyelvi asszimiláció. A levelek egy részét iskolázott cigány személyek vetették papírra, míg egy másik részüket diktálták, többnyire olyanoknak, akik nem voltak jártasok egyik romani dialektusban sem.⁶² Összességében nézve, József főherceg döntően a magyarországi cigányság leginkább integrálódott csoportjával került kapcsolatba. Ugyanakkor a cigánymuzsikuskor körében volt a legnagyobb mértékű a nyelvi és kulturális asszimiláció. A levelek, témájuk alapján a következő típusokba sorolhatók: köszöntő, segítségkérő, felkérő és tudományos levelek.

Az imént felsorolt levél típusoknál a cigány/roma identitás hol közvetve, hol közvetlenül jelent meg. Számos olyan levél maradt az utókorra, amely első olvasatra, a kontextus ismerete nélkül alig-alig kötődne témánkhoz. Azonban annak

⁵⁹ Czigányösszeírás... 1895: 38.

⁶⁰ Achim 2001: 169–187.

⁶¹ Marushiakova–Popov (eds) 2021: 403–404.

⁶² Soós (szerk.) 2000: 91–93.

ismeretében, hogy József főherceget azért keresték meg, mert tudományosan foglalkozott a cigány nyelvjárásokkal, maga is beszélte a kárpáti cigány nyelvet, valamint kapcsolatban állt több cigány/roma származású személlyel és lokális közösséggel, a kapcsolat már egyértelműen látható. Az adott korszakban nem kizárólag József főherceg volt az egyetlen befolyásos ember, akinek cigányok írtak vagy mondtak tollba leveleket. Neves cigányprímásoknak szokása volt az adott korszakban, hogy egy-egy nótájuk kíséretében köszöntőleveleket küldtek uralkodóknak, magas rangú államférfiaknak kitüntető elismerés, vagy busás jutalom reményében.⁶³

Viszont több olyan levél is fennmaradt az utókorra, melyekben már közvetlenül is megjelent a cigány/roma identitás. Ezek közül kiemelendők azon sorok, amelyek József főherceg és a cigányság kapcsolatára világitanak rá:

„Mindannyiotokat tartson meg a Jóisten, amiért olyan sokat tesztek a cigányokért.”⁶⁴ „Hallottam rólad és nagyon örültem annak, hogy te szeretsz minket és pártfogolsz minket [...]”⁶⁵

„Mert ilyen nagyurunk még nem volt, de nem is lesz. Csak téged hagyott nekünk az édes Isten, nekünk, szegény cigányoknak [...]”⁶⁶

„Egyedül te vagy nekünk az Istentől szószólónk, szópartolónk [...]”⁶⁷

„Mert a földkereken senki sincs a Nagyuramon kívül, aki rajtunk, szegény szerencsétleneken segítene.”⁶⁸

Az idézett sorokból szembeötlik, hogy a levélírók úgy írtak József főherceg tevékenységéről, mint ami általánosan a cigányokat/cigányságot érinti. Nem egy adott cigány nyelvet vagy nyelvjárást beszélő közösséget, esetleg cigány csoportot említettek, hanem az egész cigány nemzetet, népet. Vagyis a századforduló környékén, azzal párhuzamosan, hogy a különböző cigány/roma csoportokat meghatározta az egymástól való elhatárolódás és a különbségek hangsúlyozása, köreikben már kezdett megfogalmazódni, körvonalazódni egy „cigány nemzetnek” a gondolatisága, identitása is. Hangsúlyozandó, hogy a cigányság leginkább integrálódott, iskolázott tagjai léptek kapcsolatba József főherceggel, vagyis a fenti elgondolások a cigányság felsőbb rétegeiben, úgymond „elitjében” fogalmazódtak meg. Az alább idézett levélrészlet kiváló példája annak, amikor az egyik levélíró egyértelműen hangot adott az imént említetteknek:

⁶³ Sárosi (szerk.) 2012: 8–9; Hajnáczy 2022a.

⁶⁴ Soós (szerk.) 2000: 43.

⁶⁵ Soós (szerk.) 2000: 45.

⁶⁶ Soós (szerk.) 2000: 59.

⁶⁷ Soós (szerk.) 2000: 64.

⁶⁸ Soós (szerk.) 2000: 71.

„Ipölység, Márczius hó 10. 1889. Hont megye.

Kezejít és lábajit csókolom Fenséges uram ezer bocsánatot kérek hogy azon bátorságot vetem magamnak hogy sorajimat Fénséges uramhoz mertem intézni de mióta volt szerencsém azon Cigány gramatikát' Fénséges uramtól és szegény megboldogult Édes testvér bátyámtól a selmeczi Balogh jancsitól ösze álitva' arola elhagyatot és mindenkitül meg vetve szegény Cigány nemzetet kegyeskedet Fénséges uram igénybe és pártolásába venni a mijért ezen szegényelhagyatot Cigány nemzet nemtugya megszolgálni, Fénséges uramnak mért mert szegény tehetetlen nemzet mertha vagyonos emberek lennénk ez volna az összes magyarországbéli Cigány nemzetnek a kötelssége ezer és ezerfőből ösze csuportozni és csatlakozni és egy diadal zászlóval Fénséges uramhoz sijetni és lábajiná térgyelve mondani hálás köszönetet és a Cigányok diadal zászlóján aranyas betűvel ezen fölirat, lenne,

Fénséges urunk és Pártolónk örömlé halunkmeg és a sírba szálunk nyugotan fekszünk halva és holtan is kötelesigünk lesz Fénséges urunk nagy lelkőségért imátkozni, azért mert még mióta a világ fennál nem találkozot ember aki ezen elhagyatot Cigány nemzetet, figyelembe és Pártolásába vette volna rnint Fénséges uram, a mire a Cigány nemzet büszkén és hangsúlyozva elmondhatya hogyvan Pártfogónk és királyunk Éljen sok de igensok évekenát a legnagyobb megelegetésbe és jó szerencsébe boldogságba jó erőbe a magyarok istene nekünk örömmünkre tarcsameg József fő Herzeg urunkat a Fénséges aszonyal és a Fénséges csalágyával. [...]

öregb Balogh Ferko
volt egykori Zenész és zenekar igazgató”⁶⁹

CIGÁNYZENÉSZEK ÖNSZERVEZŐDÉSE ÉS IDENTITÁSKERESÉSE A „ROMA HANGOK” TÜKRÉBEN

A Magyar Királyságban neves fővárosi cigányprímások először az 1880-as években vetették fel, hogy a cigányzenészek hozzanak létre maguknak egy önszegélyező egyesületet, korabeli önszegélyező szervezetek mintájára.⁷⁰ A kezdeményezés végül kudarcba fulladt, azonban két évtized elteltével ismét napirendre tűzték, amikor nem cigány újságírókkal együtt, 1900-ban útjára indították a *Magyar Zenészek Lapja* (*Cigányzenészek Közlönye*) című kiadványt, a következő alcímmel: „A magyarországi és külföldi cigányzenészek érdekeit felkaroló szaklap.” Magyarországon ez volt az első cigánysággal kapcsolatos orgánium, amelynek alapításában maguk a cigányok is részt vettek. A lap hasábjain rendre szorgalmazták a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének a létrehozását, ami végül a cigányzenész társadalmon belüli széthúzás miatt elhalt.⁷¹

⁶⁹ Soós (szerk.) 2000: 61–62.

⁷⁰ Tomka 2003: 33–67.

⁷¹ Hajnáczy (szerk.) 2020: 15–19.

A magyarországi cigányzenészek már a századforduló környékén szervezeteket kívántak létrehozni, valamint saját lapot indítottak. Mindkét esetben kizárólag a saját, szűkebben vett cigány csoportjukban, a cigánymuzsikusokban gondolkodtak. Más cigány csoportokkal, a beásokkal és az oláh cigányokkal való együttműködés fel sem merült. Sőt még a nem zenész romungrók bevonására sem törekedtek. Ugyanakkor a nem cigány zenészekről is elhatárolódtak e tekintetben, de lapjukat magyar nyelven adták ki, és fel sem merült, hogy kárpáti cigány nyelven jelenjenek meg benne írások, holott a cigányzenészeknek kis része ugyan, de beszélte a nyelvet. A hasonló foglalkozású, de más országban élő zenész cigányokkal sem keresték az együttműködést.⁷² A lap alcímében szereplő „külföldi cigányzenészek” alatt azon honfitársaikat értették, akik külföldön vállaltak huzamosabb ideig fellépéseket, ami tömeges jelenségnek számított az adott korszakban.⁷³ A cigányzenészek identitása ezen elkülönülési törekvések mentén szerveződött, és meghatározó elemévé a szakmai identitás, valamint az eltérő mértékű kettős identitásuk vált.

Szűk egy évtizeddel később a fővárosi cigányprímások ismét belefogtak egy cigányzenész szervezet létrehozásába, azonban ezúttal sikerrel jártak. 1908-ban megalapították a budapesti cigánymuzsikusokat tömörítő Magyar Cigányzenészek Egyesületét (1908–1910), amelynek alapszabályát a Belügyminisztérium hagyta jóvá, így a szervezet hivatalosan bejegyzett egyesületként működhetett. Égisze alatt már az alapítás évétől rendszeresen kiadták a *Magyar Cigányzenészek Lapját*, a következő alcímmel: „A Magyar Cigányzenészek Egyesületének Hivatalos Lapja. A magyar cigányzenészek érdekeit felölelő társadalmi folyóirat.” A lap a cigányzenészek egyesületének tevékenységéről, terveiről, hazai és külföldi munkalehetőségekről tájékoztatta az olvasókat. Egykoron híres cigányprímások életét bemutató írások, valamint cigánymuzsikusokról szóló versek, irodalmi tárcák, regényrészletek is helyet kaptak a lap hasábjain. A *Magyar Cigányzenészek Lapja* rendszeresen szót emelt az idősödő cigányzenészek érdekében, valamint ismertette az egyesület nyugdíjjal kapcsolatos elképzeléseit. Továbbá a cigányzenész-társadalom tarthatatlan anyagi helyzetének javításáért szállt síkra, beszámolt a megélhetési gondokról, a hazai és külföldi lehetőségek beszűküléséről. 1909-ben a cigányzenészek jótékonyági hangversenyt szerveztek, amelynek bevételéből annak az elhunyt József főhercegnek kívántak szobrot állítani. A rendezvényre a főherceg fia, József Ágost főherceg is ellátogatott.⁷⁴

A cigányzenészek újfent csak az őket érintő ügyekkel foglalkoztak, egyesületi, szociális és segélyezési kérdések tárgyalásakor fel sem merült, hogy abba a nem zenész cigányokat is bevonják. A *Magyar Cigányzenészek Lapja* egyetlen rövid, a magyarországi cigányság általános helyzetéről szóló cikket sem közölt, ahogyan a magyar közügyek és az országot érintő nagypolitikai eseményeket sem vette napirendre. Kiemelendő, hogy a múlt megismerésének az igénye ekkor már

⁷² Piotrowska 2013, 2022.

⁷³ Szíjjártó 2002; Sárosi 2012.

⁷⁴ Hajnáczy (szerk.) 2020: 19–40.

megjelent, de az is csak hajdani cigányprímások életére korlátozódott. Egyedül főherceg emlékezete és kultusza jelentett némi közös nevezőt a cigányság/romák többi csoportjával, ahogyan az – a fenti fejezetben – a magánlevelezések során is felszínre került.

Az I. világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések az új világrend megalapozásának az igényével drasztikus intézkedéseket helyeztek kilátásba a legyőzött országokkal szemben. A Magyarországgal kötött trianoni békeszerződés az ország nagymérvű megcsonkítását jelentette, mely során az elvesztette területének és lakosságának közel kétharmadát.⁷⁵ A területek elcsatolása által a cigányok létszáma is a töredékére zsugorodott. Nagyrészt azok éltek a Trianon utáni ország területén, akik beszéltek magyarul.⁷⁶ A cigányzenészek sorsa összefonódott a magyarsággal a trianoni békeszerződés miatt megrendült országban. A cigányzenészek egy része a magyarokhoz hasonlóan kénytelen volt az elcsatolt területekről az anyaországba költözni. Továbbá a források alapján látszik, hogy a cigánymuzikusok közül többen is az irredenta ideológia és a revizionista törekvések hívei lettek.

A cigánymuzikusok által alapított Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete (1918–1933) és annak orgánuma, a *Magyar Czigányzenészek Lapja* a két világháború közötti időszakban rendre felemelte hangját a Magyarországot ért csapás ellen.⁷⁷ A Belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályban a cigányzenészek szervezetének hivatalos nyelveként a magyart határozták meg, valamint azt is kiemelték, hogy „hazafias és keresztény elvi alapon” végzi tevékenységét. Továbbá hogy a Belügyminisztériummal karöltve visszaszorítják a külföldi zenészek magyarországi térnyerését és népszerűsítik a magyar cigányzenét.⁷⁸ Kiemelendő, hogy az államhatalom a két világháború közötti időszakban eltérő módon viszonyult a különböző cigány/roma csoportokhoz; ez a skála a karhatalmi intézkedésektől egészen a támogatásig terjedt. Például a Horthy-korszak hírhedt rendészeti és közegészségügyi rendeleteit ugyanúgy a Belügyminisztérium adta ki, mint a cigánymuzikusok érdekeit védő rendelkezéseket, ahogyan éppen azt is lehetővé tette, hogy hivatalosan bejegyzett egyesületet hozzanak létre. Ez a különbségtétel a nem cigány társadalmat is jellemezte: a mélyszegénységben élő cigánytelepi lakosok kirekesztése mellett megfigyelhető volt a neves cigányprímások iránti rajongás is.⁷⁹ Feltételezhetően a cigány/roma csoportok identitása és azok alakulása kölcsönhatásban állt a mindenkori nem cigány környezet attitűdjével és az államhatalom aktuális cigánypolitikájával. Részben ez is hozzájárult ahhoz, hogy ebben az időszakban a cigányzenészek egy része azonosult a magyar nemzeti törekvésekkel.

Az irredenta ideológia és a revizionista törekvések részeként, a cigányzenészek a magyar nóta védelmezőivé avanszáldottak a „nemzetellenes” jazz-zenével

⁷⁵ Romsics 2005: 145–147.

⁷⁶ Kocsis–Kovács 1991: 80–82; Czigányösszeírás... 1985: 32–41.

⁷⁷ Hajnáczy 2020b.

⁷⁸ Marushiakova–Popov (eds) 2021: 467–479.

⁷⁹ Bársony–Daróczy 2008; Karsai 1992; Kunt 2023; Hajnáczy 2021b, 2022b.

szemben. A cigánymuzsikusok a jazz-zenét sokszor „fertőző bacilusnak”, „járványnak”, „betegségnek”, „külföldi lelki kelevénynek”, „egyiptomi csapásnak”, „sáskajárásnak” minősítették.⁸⁰ A jazz elleni kirohanások gyakran összefonódtak a trianoni békeszerződés következtében harmadára csonkított Magyarország miatti elkeseredéssel. Például az egyesület egyik elnöke a következőket jegyezte meg: „Nincs szebb ó, mint a magyar nóta. Ez az irredenta leghatalmasabb fegyvere. A legnagyobb propaganda. A szívbe markol! A legigazibb hazafi a jó cigány!”⁸¹ A budapesti helyi csoport vezetője pedig így vélekedett: „A megszállott területek elszakított magyarsága nem a szaxofont várja és nem a dob fülhasogató lármáját, hanem a magyar cigányokat, hogy a magyar feltámadás idején velük sírhassák ki szívük bánatát.”⁸² A *Magyar Czigányzenészek Lapja* egyik vezércikkében pedig következőket lehetett olvasni: „A tizenhárom vármegyére nyomorított csonka országban elnémult a vígság, a kedv, megszűnt a jólét, a cigányzenész kereset nélkül maradt, és ami a számára még ezen a leégett tarlón megmaradt volna, azt is learatta, felette előle az afrikai újabb sáskajárás, az idegen jazzinvázió.”⁸³ A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete különböző irredenta újságokkal és szervezetekkel kereste a kapcsolatot és működött együtt, mint például a *Magyarság* című lappal, a Turul Szövetséggel, a Werbőczy Bajtársi Egyesülettel és a Csaba Bajtársi Egyesülettel. Az imént említett szervezetek egyértelműen a revizionizmus mellett törtek lándzsát, olykor hírhedtté váltak antiszemitizmusuk és a zsidó származású egyetemi hallgatók bántalmazása miatt.⁸⁴ A cigánymuzsikusok egyesülete 1929-ben belépett a Magyar Revíziós Ligába, valamint a szervezet elnöke Mussolininek és Lord Rothermere-nek írt köszönőleveket, amiket a sajtó is leköszölt a válaszlevelekkel egyetemben:

„A Revíziós Liga tek.[intetes] Elnökségének!

A trianoni gyalázatos békediktátum kilencedik évfordulóján a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete indítatva érzi magát arra, hogy csatlakozását jelentse be, illetve tisztelettel felvételét kéri a Revíziós Ligába. Őszinte meglepődéssel látjuk azt a hatalmas munkát, amelyet a Revíziós Liga kifejt és érezzük annak fokozott szükségét. Biztosítjuk az Elnökséget arról, hogy a Revíziós Liga mindnyájunkra nézve áldásdús törekvése és nemes munkája egyesületünk minden tagja előtt nagy megértésre talál. Nagyrabecsülésünk ismételt kifejezése mellett újlag tisztelettel kérjük felvételünket és maradtunk hazafias tisztelettel:

Lilin titkár Bura Károly elnök⁸⁵

⁸⁰ Hajnáczy 2020b.

⁸¹ Hajnáczy (szerk.) 2019: 93.

⁸² Hajnáczy (szerk.) 2019: 236.

⁸³ Hajnáczy (szerk.) 2019: 115.

⁸⁴ Marushiakova–Popov (eds) 2021: 497–511; Hajnáczy 2022a.

⁸⁵ Hajnáczy 2020b: 135.

„Főméltóságú Lord [Rothermere]!

Az újonnan alakult Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete és minden magyar cigányzenész nevében mély hódolattal köszöntjük és üdvözljük Főméltóságodat fáradhatatlan munkássága közben, amellyel a magyar igazságot iparkodik győzelemhez segíteni. Adjon az Isteni Gondviselés Lordságodnak megingathatatlan lelkierőt, hogy küzdelme sikeres legyen és a mi nemzeti reményünk mielőbb valóra válhasson! Kifosztottak, megtépázottak vagyunk! Azóta a mi hegedünkön is szomorúbban zokog a nóta s a mi vonónkon is ott reszket nemzetünk minden fájdalma. De tudjuk a kötelességünket is. Ott vagyunk az elszakított részeken s a magyar dallal, magyar nótával emlékeztetjük testvéreinket, hogy lesz még egyszer magyar ünnep is a világon! És szétvisszük a világba, amerre magyar cigányzenész jár, hogy a magyar igazságnak győzni kell! Mert velünk az Isteni igazság! Mert a lobogónkat Rotheremere Lord tartja!

A Magyarországi [sic] Cigányzenészek Országos Egyesülete nevében:
Bura Károly elnök⁸⁶

Az egyesület végül 1933-ban megszűnt, azonban néhány éven belül megalkult a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége (1935–1940). A szervezet legikonikusabb rendezvényére, a cigányok magyarországi letelepedésének ötszáz éves jubileumi ünnepsége megszervezésére 1937-ben került sor. A rendezvény keretében számos település főterén a cigánymuzsikások térzenét adtak; magyar nótákat, a magyar Himnuszt, a Magyar Hiszekegyet, valamint a Rákóczi-indulót játszották. A jubileumi ünnepség fő helyszínére, a budapesti Városi Színházba a kormányzót, a kormány tagjait, a minisztereket, valamint diplomatákat és több város polgármesterét is meghívták. A jubileumi ünnepség megszervezésébe a cigányzenészek nem vontak be más cigány/roma csoportokat, sőt, még a nem zeneész magyar cigányokat sem. A zenei repertoár egyértelműen a magyarsághoz, a magyar nemzeti identitáshoz kötődött. A fővárosi programsorozatban, az eredeti elképzelések szerint azonban nem csak a cigányzenészek léptek volna fel. A hangversenyen túl egy hagyományos cigány keresztelőt és lakodalmat is be kívántak mutatni a közönségnek, valamint egy „gypsiológiai világkongresszust” is szerettek volna szervezni.⁸⁷ A nemzetközi konferenciára – ami végül elmaradt –, közel ötven országból hívtak volna meg előadókat, s a rendezvény indítékáról a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének az elnöke az alábbiakat nyilatkozta a sajtónak:

„Nemzeti szempontból is örvendetes és nagy jelentőségű a budapesti kongresszus, mert itt beigazolást fog nyerni, hogy a cigányok, akik ötszáz éve élnek a magyarság

⁸⁶ Hajnáczy 2020b: 136.

⁸⁷ Hajnáczy (szerk.) 2019: 48–54.

között, nem elnyomott kisebbségként éltek itt. Ötszáz évvel ezelőtt egyes országokban a cigányon bárki népítéletet hajthatott végre, cigányt megölhettek, megcsonkíthattak, mert ezért büntetés nem járt. Ugyanakkor Magyarországon a magyar a cigányt nem csak megtűrte, de megbecsülte és szerette is. A magyarság türelmének és kisebbségek iránt való megértésének is ünnepe lesz a cigányok világkongresszusa.”⁸⁸

Az ötszáz éves jubileumi ünnepség egyrészt rávilágított arra, hogy a cigányzenészek identitását – legalábbis a nyilvánosság előtt – nem a magyarok általi üldöztetésből és elnyomatásból fakadó áldozatiság határozta meg. Másrészt a cigányság többi csoportjával való azonosulás is a felszínre bukkott, mind Magyarország esetében, mind pedig határokon átívelően. Az országban való letelepedést és a magyarokkal való több száz éves együttélést a szervezők nem sarkították ki csak a romungrókra vagy a cigánymuzsikusokra, holott a beás cigányok és az oláh cigányok később érkeztek Magyarországra. A „gypsiológiai világkongresszus” gondolata pedig már arra enged következtetni, hogy más, akár távoli országok cigányságával is közösséget vállaltak.

* * *

A 19. század végétől a II. világháború kitöréséig terjedő időszakban a magyarországi cigányság főbb csoportjaira; a magyar cigányokra (romungrókra), a beásokra és az oláh cigányokra az egymástól való elkülönülés és a megkülönböztetés volt jellemző. Egységes cigány identitás helyett cigány/roma identitásokról beszélhetünk a korabeli felmérések és történeti kutatások alapján. Ugyanakkor a cigányság nem elszigetelten élt a nem cigány lakosságtól, ami nagymérvű nyelvi asszimilációt vagy többnyelvűséget eredményezett, valamint olykor a kettős identitás különböző mértékű kialakulásához vezetett. Nemcsak a nyelvi, hanem az etnikai asszimilációt is meg lehetett figyelni ebben az időszakban. Egyrészt a cigányok egy része beolvadt a nem cigány lakosság közé, ugyanakkor az is előfordult, hogy nem cigányok a cigányok közé olvadtak be. A cigányság esetében az integrációs és asszimilációs folyamatoknak döntően két iránya fordult elő a Magyar Királyságban; egyrészt az államalkotó magyarság, másrészt – különösen Erdélyben – a románság irányába. Az imént említett társadalmi folyamatok még több identitásmintázatot hoztak létre. Ugyanakkor a cigányság elitjében – a fennmaradt magánlevelek szerint – már megjelent a „cigány nemzetek”, a nyelvi csoportokat áthidaló cigány/roma identitásnak a gondolata. Kulturális, strukturális és gazdasági okok miatt a romungrók csoportjába tartozó cigányzenészekről maradtak fenn történeti források, így az identitás mélyrehatóbb vizsgálata az ő esetükben vált lehetővé. A cigánymuzsikusok által létrehozott szervezetek elhatárolódtak más cigány/roma csoportoktól, vagy nem vettek tudomást róluk. Ahogy a szervezeteik által kiadott lapok sem foglalkoztak a beásokkal vagy az oláh cigányokkal, sőt a nem zenész romungrókkal és a külföldi cigányzenészekkel sem.

⁸⁸ Hajnáczky (szerk.) 2019: 54.

Identitásuk a cigányságuk, a foglalkozásuk és a magyarsághoz való kötődésük koordinátái mentén alakult. A vizsgált korszakban a cigánymuzsikások identitása nem számított statikusnak; dinamikusan változott, dialektikus viszonyban állt a nagypolitikai eseményekkel és a társadalmi változásokkal egyaránt. A cigányzenészek a magyar nemzeti törekvések és az állami identitáspolitika részeseivé váltak. Ezzel párhuzamosan, jóval kisebb mértékben ugyan, de a „cigány nemzetnek” a gondolata is megjelent köreikben, sőt, a határokon átívelő transznacionális roma identitásra utaló kezdeményezések is felmerültek. A cigányzenészek identitásának a részét képezte az áldozatiság, azonban azt nem a magyarok általi üldöztetésre és elnyomásra vezették vissza, hanem a trianoni békediktátumra és a külföldről betörő új zenei irányzatra, a jazzre.

FORRÁSOK

- Bari Károly (szerk.) 2013: *Régi cigány szótárak és folklór szövegek* I. kötet. Hagyományok Háza, Budapest.
- Czigányösszeírás... 1895: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények* (Új folyam.) 9. kötet. 1–145.
- D. Szakács Anita (szerk.) 2020: *Iff. Munczy Béla I. világháborús frontnaplói*. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.
- Hajnáczy Tamás (szerk.) 2019: *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hajnáczy Tamás (szerk.) 2020: *Magyar Cigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hála József 2017: "Kedves Nagyságos Uram!" Eötvös Albert cigányprímás levelei Hermann Antalhoz. In: Bali János (szerk.): *Cigány világok a Kárpát-medencében*. (Cigány néprajzi közlemények 17.) Magyar Néprajzi Társaság – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet, Budapest, 9–22.
- Harmat József (szerk.) 2015: *Roma holokauszt a Grábler-tónál. A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben*. Várpalota Város Önkormányzata – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Várpalota – Veszprém.
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.) 2008: *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- Landauer Attila (szerk.) 2016: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (eds) 2021: *Roma Voices in History. A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Nagy Pál (szerk.) 2011: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.

- Sárosi Bálint (szerk.) 2004: *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776–1903*. Nap Kiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint (szerk.) 2012: *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1904–1944*. II. kötet. Nap Kiadó, Budapest.
- Soós István (szerk.) 2000: *József főherceg cigány levelezése*. (Romológiai Kutatóintézet Közleményei 3.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd.
- Zsupos Zoltán 1996: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. (Cigány néprajzi tanulmányok 4–5.) Magyar Néprajzi Tanulmányok, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Achim, Viorel 2001: *Cigányok a román történelemben*. Orisis Kiadó, Budapest.
- Bana József 1993: A vándorcigányok letelepítése, építkezése a 18. század közepétől a 20. század közepéig. In: Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld nép építészete*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Győri Xantus János Múzeum, Szentendre – Győr, 309–328.
- Bana József 1998: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. (Romológiai Kutatóintézet közleményei 1.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 123–135.
- Bársony, János – Daróczi, Ágnes (eds) 2008: *Pharrajimos. The Fate of the Roma During the Holocaust*. International Debate Education Association, New York – Amsterdam – Brussels.
- Bernáth, Gábor (ed.) 2000: *Porrajmos. Recollections of Roma Holocaust survivors*. Roma Sajtóközpont, Budapest.
- Binder Mátyás 2008: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet* (20.) 77. 130–160.
- Borsodi Csaba 2006: Irattan. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Osiris, Budapest, 169–186.
- Bódi Zsuzsanna (szerk.) 1999: *Tanulmányok Hermann Antal emlékére*. (Cigány néprajzi tanulmányok 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Cserti Csapó Tibor 2011: *A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben*. PTE BTK Oktatókutató Központ – Virágmandula Kft., Pécs.
- Cserti Csapó Tibor 2015: A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 401–462.
- D. Magyar Imre 2023: „A cigány a vonójával...” Cigányzenészek a 20. század első felének irodalmában. In: Hajnóczky Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 261–311.
- D. Szakács Anita 2009: Munczy Béla cigányprímás első világháborús frontnaplója. In: Márfi Attila – Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 91–95.

- Daróczy Ágnes 2023: *Hosszú az út előttem*. Magvető, Budapest.
- Dominkovits Péter 2005: Cigányösszeírások Sopron vármegyében a 18. század második felében. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Köz-művelődési Egyesület, Pécs, 51–69.
- Duminica, Ion 2021: Gypsy Slavery in the Medieval Moldovan Historical Documentary. In: Kyuchukov, Hristo – Zahova, Sofiya – Duminica, Ion (eds): *Romani History and Culture. Festschrift in Honor of Prof. Dr. Vesselin Popov*. Lincom, München, 36–74.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dupcsik Csaba 2023: A cigányzenész karaktere az élclapokban. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 225–260.
- Erdős Kamill 1989: A magyarországi cigányság. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 42–56.
- Fosztó László 2002: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 207–224.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajnáczy Tamás 2017: CS-lakás program. „Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolása a Kádár-korszakban. *Romológia* (5.) 14. 8–60.
- Hajnáczy, Tamás 2020a: Hungarian Gypsy Musician’s National Association: Battles Faced by Gypsy Musician in Hungary during the Interwar Years. *Social Inclusion* (8.) 2. 327–335. <https://doi.org/10.17645/si.v8i2.2760>
- Hajnáczy, Tamás 2020b: Trianon and Revisionist Gypsy Musicians. *Central European Political Science Review* (21.) 81. 129–141.
- Hajnáczy, Tamás 2021a: Hungarian Gypsy Musician’s National Federation 1935–1940. In: Kyuchukov, Hristo – Zahova, Sofiya – Duminica, Ion (eds): *Romani History and Culture. Festschrift in Honor of Prof. Dr. Vesselin Popov*. Lincom, München, 180–193.
- Hajnáczy, Tamás 2021b: „The Gypsy issue” in Hungary during the Interwar Years I. *Revista de Etnologie și Culturologie* (30.) 2. 60–68. <https://doi.org/10.52603/rec.2021.30.08>
- Hajnáczy, Tamás 2022a: Hungary. In: Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (eds): *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 253–281. https://doi.org/10.30965/9783657705191_008
- Hajnáczy, Tamás 2022b: “The Gypsy issue” in Hungary during the Interwar Years II. *Revista de Etnologie și Culturologie* (31.) 1. 54–63. <https://doi.org/10.52603/rec.2022.31.06>
- Hajnáczy Tamás 2023: Cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége a boldog békeidők végnapjaitól a második világháború kitöréséig. In: Hajnáczy Tamás (szerk.):

- A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból.* Gondolat Kiadó, Budapest, 73–111.
- Hajnóczky Tamás 2024: Cigány hivatalos- és magánlevelek. „Roma hangok” a történelmi forrásokban a 19. század végétől a második világháború kitöréséig. *Pro Minoritate* (27.) 3. 111–135.
- Hudi József 1998: Veszprém megyei cigányság a 18. században. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 102–110.
- Huszár Tibor 2015: *A magyar szociológia története.* ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004: *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kóczé Angéla – Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) 2019: *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Kristó Gyula 2006: Nyelvtudomány. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai.* Osiris Kiadó, Budapest, 276–285.
- Karsai László 1992: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Kocsis Károly – Kovács Zoltán 1991: A magyarországi cigánynépeség társadalomföldrajza. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 78–105.
- Kunt, Gergely 2023: Diverse Xenophobia? Anti-Romani Stereotypes in Private Discourse in Hungary in the First Half of the Twentieth Century. *S: I. M. O. N.* (10.) 3. 64–85.
- Lengyel Emese 2021: A cigánykirály. Bihari János (1764–1827) cigányprímás emlékezete az operettszínpadon. *Pro Minoritate* (24.) 3. 107–120.
- Lengyel Emese 2023: „Mert a dzsessz csak flört, a cigányzene az igazi szerelem.” A cigányzene és a jazz-zene a magyar operettszínpadon. In: Hajnóczky Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból.* Gondolat Kiadó, Budapest, 147–185.
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2013: Roma Identities in Central, Southeastern and Eastern Europe. In: Kyuchukov, Hristo – Rawashdeh, Omar (eds): *Roma Identity and Anti-Gypsyism in Europe.* Lincom, München, 40–52.
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2016: Who are Roma? In: Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin (eds): *Roma Culture: Myths and Realities. In Memoriam of Donald Kenrick (1929–2015).* Lincom, München, 7–34.
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2020a: ‘Letter to Stalin’: Roma Activism vs. Gypsy Nomadism in Central, South-Eastern and Eastern Europe before WWII. *Social Inclusion* (8.) 2. 265–276. <https://doi.org/10.17645/si.v8i2.2777>
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin (eds) 2020b: Gypsy Policy and Roma Activism: From the Interwar Period to Current Policies and Challenges. *Social Inclusion* (8.) 2. <https://doi.org/10.17645/si.v8i2.3036>
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2021: Who are ‘oamenii nostri’ (our people): Rudari, Lingurari, Bäeshi, etc., and their identities. In: Sorescu-Marinković,

- Annemaria – Kahl, Thede – Sikimić, Biljana (eds): *Boyash Studies: Researching „Our People”*. (Forum: Romänien 40.) Frank & Timme, Berlin, 37–74.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (eds) 2022: *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until WW II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Matras, Yaron 2003: A Geographical Approach to the Classification of Romani. In: Salo, Sheila – Prónai, Csaba (eds): *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Roma Research Group Ethnic and National Minority Studies Institute Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 193–199.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Nagy Pál 2019: *Beás cigányok a Kárpát-medencében. Historikus metszetek a 18–19. századból*. Pécsi Tudományegyetem NTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Nagy Pál 2020: Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század). *Aetas* (35.) 1. 131–149.
- Nagy Pál 2023: A temesvári németcigányok. Muzsikuskigányok identitáskeresése az 1930-as években. In: Hajnóczky Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 112–143.
- Orsós Anna 2015: A beás nyelv. In: Orsós Anna (szerk.): *A romológia alapjai*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Wlislócki Henrik Szakkollégium, Pécs, 151–180.
- Piotrowska, Anna G. 2013: *Gypsy Music in European Culture. From the Late Eighteenth to the Early Twentieth Centuries*. Northeastern University Press, Boston.
- Piotrowska, Anna G. 2022: From the History of the Lăutari in Romania. In: Rosenhaft, Eve – Sierra, María (eds): *European Roma. Lives beyond Stereotypes*. Liverpool University Press, Liverpool. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2crj1sr.17>
- Riskó Kata 2023: Prímásegényiségek a cigányzene ünnepén. In: Hajnóczky Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 355–407.
- Roman, Raluca Bianca – Zahova, Sofiya – Marinov, Aleksandar G. – Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin – Hajnóczky, Tamás – Shapoval, Viktor – Blomster, Risto 2021: *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rotaru, Julieta – Gaunt, David 2023: *The Wallachian Gold-Washers. Unlocking the Golden Past of the Rudari Woodworkers*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn. <https://doi.org/10.30965/9783657790388>
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sárosi, Bálint 1971: *Gypsy Music*. Corvina Press, Budapest.
- Scholtz Róbert Gergely 2018: *Hegedűvel és puskával. A Nagy Háború elfeledett cigány katonái (1914–1918)*. Hangadó Egyesület, Zsáka.

- Szalai Andrea 2007: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 20–51.
- Szijjártó M. István 2021: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Szijjártó Csaba 2002: *A cigány útra ment... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncárságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján.)* Masszi Kiadó, Budapest.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Váradi János 2009: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio* (20.) 4. 60–81.
- Williams, Patrick 2000: A párizsi kelderások láthatatlansága. In: Prónai Csaba (szerk.): *Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 183–205.
- Wlislóczki Henrik 2009: *Az erdélyi cigány népköltészet*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Wolf, Eric R. 1995: *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, Budapest.
- Zahova, Sofiya 2021: Introduction. In: Roman, Raluca Bianca – Zahova, Sofiya – Marinov, Aleksandar G. – Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin – Hajnóczky, Tamás – Shapoval, Viktor – Blomster, Risto: *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 3–22. https://doi.org/10.30965/9783657705207_003